

УДК 349.2:34

DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2025.3.05>**ЮРІЙ ФЕОДОСІЙОВИЧ ІВАНОВ,**

кандидат юридичних наук, доцент,
Секретаріат Уповноваженого Верховної Ради
України з прав людини (м. Київ);

 <https://orcid.org/0000-0002-6947-7873>,
e-mail: drivanov@ukr.net;

МАЙЯ ВІКТОРІВНА ІВАНОВА,

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського (м. Київ);

 <https://orcid.org/0000-0003-0243-3478>,
e-mail: ivanova@nbuv.gov.ua

МОНІТОРИНГ ОМБУДСМАНА УКРАЇНИ ЗА ДОТРИМАННЯМ ТРУДОВИХ ПРАВ ПРАЦІВНИКІВ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У світі спостерігається зростання кількості порушень трудових прав. Серед основних причин такого стану – низька заробітна плата, заміна трудових договорів договорами підряду, поширення неформальної зайнятості та встановлення прожиткового мінімуму, який не забезпечує гідного рівня життя працівників та їхніх сімей. У Європі останнє десятиліття також відзначається найгіршими показниками дотримання прав працівників. Наголошено, що інтеграція України до європейського правового простору вимагає дотримання прав людини і громадянина, зокрема права на працю. Акцентовано на тому, що більшість порушень трудових прав залишаються традиційними, оскільки держава тривалий час приділяла їм недостатньо уваги. До таких порушень належать заборгованість із заробітної плати, неформальна зайнятість тощо. Наголошено, що розмір прожиткового мінімуму не відповідає нормам для забезпечення нормального функціонування організму та збереження здоров'я людини. Зауважено, що мінімальна заробітна плата не покриває базових потреб працівника і суперечить вимогам Конвенції Міжнародної організації праці № 131 та Директиви ЄС 2022/2041.

Окреслено особливості порушення права на працю, спричинені повномасштабним вторгненням. Проаналізовано відмінності міграційних процесів до та після початку війни, а також визначено загрози для економіки України, пов'язані з міграцією. Виявлено зміни в якісному складі безробітних. Окрему увагу приділено працівникам, для яких упродовж останніх років запроваджено додаткові соціальні гарантії (зокрема працівникам об'єктів критичної інфраструктури та особам, позбавленим особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України).

Розкрито роль Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини в моніторингу дотримання права на працю. Наголошено, що результати таких моніторингів регулярно відображаються в щорічних доповідях про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. Акцентовано на пріоритетах для економіки в дотриманні трудових прав працівників.

Ключові слова: трудові права, соціальні права, Омбудсман України, право на працю, парламентський контроль, конституційні гарантії.

Оригінальна стаття

ВСТУП. Інтеграція України до європейського правового простору та виконання зобов'язань, узятих у межах Угоди про асоціацію з Європейським Союзом, потребують гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами та неухильного дотримання правових норм¹.

Одним із ключових соціально-економічних прав людини, закріплених міжнародно-правовими актами та визнаних усіма державами світу, є право на працю. Це право відображає об'єктивну потребу створювати матеріальні й

¹ Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми

державами-членами, з іншої сторони : від 27.06.2014 // База даних (БД) «Законодавство України» / Верховна Рада (ВР) України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011 (дата звернення: 11.07.2025).

духовні цінності як для задоволення особистих потреб, так і для розвитку суспільства загалом. Конституція України гарантує низку прав у сфері реалізації права на працю. Так, у ст. 43 зазначено: «Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується»¹.

Людина може реалізувати це право шляхом укладення трудового договору з роботодавцем; заняття творчою, підприємницькою чи іншою діяльністю; застосування своїх здібностей у безпечних для здоров'я умовах; а в разі звільнення чи безробіття – отримати від держави допомогу у працевлаштуванні та матеріальну підтримку на час пошуку роботи. Крім того, громадянин має право вимагати відновлення порушеного права на працю.

Держава зобов'язана здійснювати нагляд і контроль за дотриманням трудових прав, а у випадку їх порушення – сприяти їх відновленню. Масові порушення трудового законодавства свідчать про наявність серйозних прогалин у його забезпеченні. Додатковим чинником стало повномасштабне вторгнення на територію України, яке створило суттєві загрози для належного дотримання права на працю.

МЕТА І ЗАВДАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Метою статті є розкриття основних форм порушення трудових прав. Для досягнення цієї мети визначено такі *завдання*: проаналізувати стан дотримання трудових прав у світі; окреслити ключові проблеми реалізації права на працю в Україні; з'ясувати причини їх виникнення; запропонувати заходи, спрямовані на зменшення випадків порушення права на працю.

ОГЛЯД ЛІТЕРАТУРИ. Питання порушення трудових прав є актуальними не лише для України. Аналіз наукової літератури, результатів досліджень міжнародних організацій, моніторингових профспілок, повідомлень громадськості, звернень громадян, інших представників, які відстоюють право на працю, засвідчують негативну тенденцію збільшення випадків порушення прав працівників у всьому світі.

Європейська конфедерація профспілок констатує, що рівень дотримання трудових прав у Європі є найгіршим за останнє десяти-

ліття. За даними Глобального індексу прав², у 41 % країн Європи порушували право на створення профспілки та вступ до неї; у 37 % – перешкоджали реєстрації профспілок; у 54 % – відмовляли працівникам у доступі до правосуддя; у 17 % – обмежували свободу слова та зібрань; у 32 % – заарештовували та затримували працівників; у 17 % країн Європи зафіксовані випадки насильницьких нападів на працівників³.

У Коментарях, поданих Європейською конфедерацією профспілок до Секретаріату Європейської соціальної хартії щодо кризи вартості життя, наведено доповідь Спеціального доповідача ООН з питань крайньої бідності та прав людини «Працюючі бідні» (жовтень 2023 року). У доповіді звертається увага, що у світі відбувається тенденція збереження низької заробітної плати, що пояснюється скороченням кількості повноцінних трудових договорів. Багатьох працівників роботодавці змушують укладати низькооплачувані випадкові контракти на неповний робочий день або неправильно класифікують як самозайнятих осіб, особливо у сфері гіг-економіки. У доповіді закликає уряди виконувати свої зобов'язання за міжнародним правом прав людини, забезпечуючи всім працівникам, включно з неформально зайнятими працівниками та мігрантами, отримання прожиткового мінімуму – заробітної плати, яка забезпечує гідний рівень життя для працівників та їхніх сімей, або щонайменше 60 % медіанної заробітної плати у країні (залежно від того, який показник вищий). У звіті Міжнародної організації праці (далі – МОП) про глобальну заробітну плату за 2022–2023 роки «Вплив інфляції та COVID-19 на заробітну плату та купівельну спроможність» висловлюється застереження, що зростання інфляції призводить до падіння реальної

² Міжнародна конфедерація профспілок щороку формує Глобальний індекс прав працівників, у межах якого країни оцінюються за шкалою від 1 (найкращий показник) до 5+ (найгірший). Ранжування здійснюється на основі аналізу конвенцій Міжнародної організації праці та даних про порушення прав як у законодавстві, так і на практиці (детальніше див.: International Trade Union Confederation. URL: <https://www.ituc-csi.org/> (дата звернення: 11.07.2025)).

³ Workers' rights in Europe at "worst level" in a decade signals need for policy overhaul // Syndicat European Trade Union : сайт. 02.06.2025. URL: <https://www.etuc.org/en/pressrelease/workers-rights-europe-worst-level-decade-signals-need-policy-overhaul> (дата звернення: 11.07.2025).

¹ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР// БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр> (дата звернення: 11.07.2025).

заробітної плати, зниження рівня добробуту працівників у багатьох країнах, а також до зростання вартості життя, що насамперед впливає на людей із низьким рівнем доходу та їхні домогосподарства. Інфляційні процеси негативно позначаються і на купівельній спроможності мінімальної заробітної плати, вартість якої в багатьох країнах стрімко знижується¹.

К. Андріас (2016) у своєму дослідженні стверджує, що сучасне трудове право спотворюється судами, ігнорується роботодавцями та підривається процесами глобальної економіки. На думку вченого, у сфері трудових відносин нині спостерігається високий рівень економічної нерівності, виражена соціальна та расова стратифікація, зростання антиіммігрантських настроїв, занепад інфраструктури та відродження корпоративного капіталу.

На сайті американської юридичної фірми Setyan Law, що спеціалізується на захисті трудових прав, наголошується, що порушення трудового законодавства є серйозною проблемою для працівників у різних галузях промисловості. Серед найпоширеніших видів порушень названо: порушення правил оплати праці та обліку робочого часу; оформлення трудових відносин у формі договорів із незалежними підрядниками замість найманої праці; порушення надання пільг і відпусток; відмову в сімейній та медичній відпустці, а також в оплачуваних лікарняних; проблеми з відпусткою по інвалідності та у зв'язку з вагітністю; неправомірне звільнення; порушення умов договору; сексуальні домагання; застосування негативних заходів проти працівників, які намагаються захистити свої права; дискримінацію з боку колег на робочому місці; порушення правил охорони праці і техніки безпеки; незаконні відрахування із заробітної плати².

К. Куліговські (2024), аналізуючи типові порушення у сфері трудових відносин у США, зазначає, що часто роботодавці припускаються їх несвідомо, вважаючи свої дії правомірними. Серед найбільш поширених порушень науковиця виокремлює: неоплачений час, що підлягає компенсації (особливо час понадно-

рмової роботи за умови роботи під час обідньої перерви або понад 40 годин на тиждень); ненадання оплачуваної відпустки, неправильну класифікацію працівників, що дозволяє уникати укладення трудових договорів та надання соціальних гарантій, дискримінацію на робочому місці.

Б. Мейкселл та Р. Айзенбрей (2014) зазначають, що мільйони американців отримують низьку заробітну плату, позбавлені надбавок за понаднормову роботу і соціальних пільг, зокрема оплачуваних лікарняних, пенсії чи медичного страхування. Дослідники підрахували, що середні щорічні втрати одного працівника становили 2 634 дол. США при загальному заробітку 17 616 дол. США. Через високу латентність порушень права на оплату праці їхня реальна кількість невідома. Водночас сума коштів, повернутих працівникам, які звернулися за захистом своїх прав, сягала 933 млн дол. США на рік.

С. Ле (2025) аналізує порушення трудового законодавства у В'єтнамі, які найчастіше спричинені прогалинами в законодавстві та його постійними змінами. До найтипівіших порушень він відносить: нижчу за встановлений мінімум оплату праці, несвоєчасну виплату заробітку, неправомірні відрахування, неналежну оплату понаднормової праці та роботи у святкові дні; збільшення робочого часу; ігнорування обов'язкових перерв на відпочинок, щотижневих вихідних або державних свят; незаконне звільнення; незадекларовану працю; дискримінацію та домагання на робочому місці.

Представники благодійної організації Just Fair, яка має спеціальний консультативний статус при Економічній і соціальній раді ООН та працює у Великій Британії у сфері захисту прав людини, повідомляють про порушення права на працю. Вони зазначають, що безробіття й надалі найбільше вражає малозабезпечені та маргіналізовані групи населення; не забезпечуються заходи з гарантування справедливих і сприятливих умов праці; поширеною є низька заробітна плата, яка не гарантує гідного рівня життя; зберігається дискримінація на робочому місці. Однією з причин такої ситуації називають вихід Великої Британії з ЄС, що поступово призводить до втрати чинності європейського законодавства. Унаслідок цього Велика Британія відстає від ЄС у сфері захисту трудових прав³. П. Бріоне та Д. Пайпер

¹ Global Wage Report 2022–23: The impact of COVID-19 and inflation on wages and purchasing power. November 2022 // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: <https://webapps.ilo.org/digitalguides/en-gb/story/globalwagereport2022-23#home> (дата звернення: 11.07.2025).

² The 10 Most Common Types of Labor Code Violations // Setyan Law : сайт. 11.04.2025. URL: <https://setyanlaw.com/most-common-labor-code-violations/> (дата звернення: 11.07.2025).

³ Worker's rights are being violated in the UK – with more threats on the way // justfair : сайт. 20.07.2023. URL: <https://justfair.org.uk/workers->

(2024) у своєму дослідженні визначають три основні порушення, з якими працівники Великої Британії найчастіше звертаються до суду: незаконне звільнення, неправомірні відрахування із заробітної плати та порушення правил обліку робочого часу.

Д. Карбі-Холл (2024) зазначає, що 4 липня 2024 року на парламентських виборах перемогла Лейбористська партія, яка змінила попередній консервативний уряд. У передвиборчій програмі лейбористи задекларували намір переглянути застаріле законодавство про зайнятість і посилити захист трудових прав. Зокрема, пропонується заборонити експлуататорські контракти з нульовим робочим часом, надати основні права працівникам уже з першого дня працевлаштування (право на відпустку по догляду за дитиною, оплату лікарняних, захист від несправедливого звільнення), встановити реальний прожитковий мінімум.

Попри зафіксовані у світі порушення права на працю, держави намагаються вдосконалювати трудове законодавство задля його належного дотримання. Так, у стислому викладі оглядових звітів держав ЄС із трудового права зазначається, що у травні 2025 року 27 країн, за винятком Данії, Ірландії, Латвії та Мальти, повідомили про зміни у трудовому законодавстві. Зокрема, Бельгія ухвалила Закон про адекватну мінімальну заробітну плату (*The Adequate Minimum Wages Law*) від 17 грудня 2024 року, яким частково імплементовано Директиву ЄС 2022/2041; Португалія прийняла Декрет, що імплементує Директиву ЄС 2022/431 про захист працівників від ризиків, пов'язаних із впливом канцерогенів чи мутагенів на робочому місці; Фінляндія завершила підготовку проекту пропозиції щодо національної імплементации Директиви про прозорість оплати праці тощо¹.

Проблема забезпечення трудових і соціальних прав набуває дедалі більшої актуальності з огляду на порушення права на працю у світі. Результати наукових досліджень підтверджують важливість цієї теми та її значущість для України.

МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ. Відповідно до поставлених мети і завдань основу методології дослідження становили загаль-

нонаукові та спеціальні методи пізнання. Системно-структурний і формально-логічний методи використано для аналізу міжнародної та національної нормативно-правової бази. Діалектичний підхід дав змогу обґрунтувати причинно-наслідкові зв'язки, охарактеризувати сучасні світові процеси та визначити шляхи розв'язання окресленої проблематики. Методи аналізу та синтезу дали змогу виокремити предмет дослідження і його складові елементи. Метод індукції та дедукції став підставою для розкриття форм порушень трудових прав. Історичний метод застосовано для простеження еволюції правового регулювання та дослідження генези наукових поглядів на порушене питання. Джерелознавчий аналіз уможливив виявлення наукових позицій щодо сучасного та перспективного розвитку захисту конституційних прав людини і громадянина у сфері трудових відносин.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА ДИСКУСІЯ. У щорічних доповідях Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини (далі – Омбудсман) про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні окремий підрозділ присвячено праву на працю, де висвітлюються порушення, з якими стикаються громадяни під час його реалізації. Найбільш поширеними серед них є заборгованість із заробітної плати і незадекларована праця. У Щорічній доповіді за 2024 рік Омбудсман не приділив особливої уваги цим проблемам не через їхню незначущість чи вирішеність, а насамперед з огляду на значний обсяг інформації та інші порушення, що стали предметом розгляду у 2024 році².

Повномасштабне вторгнення російської федерації створило надзвичайні виклики для ринку праці, зокрема втрату кадрів унаслідок міграції та мобілізації, а також зміни у структурі зайнятості. Дослідники наголошують, що в умовах правового режиму воєнного стану в Україні дотримання таких прав, особливо щодо вразливих груп населення, набуває особливої актуальності. Особи, які постраждали від воєнних дій, потребують підвищеного рівня соціального захисту (Іванов, Іванова, 2025).

² Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році // Уповноважений Верховної Ради України з прав людини : офіц. сайт. URL: https://www.ombudsman.gov.ua/storage/app/media/uploaded-files/Щорічна_довідка_Уповноваженого_2024_році.pdf (дата звернення: 11.07.2025).

rights-are-being-violated-in-the-uk-with-more-threats-on-the-way/ (дата звернення: 11.07.2025).

¹ Flash reports on labour law. May 2025 // Council of Europe : офіц. сайт. URL: <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/5cab7529-5235-11f0-a9d0-01aa75ed71a1/language-en> (дата звернення: 11.07.2025).

Міністерством соціальної політики України (далі – Мінсоцполітики) було розроблено Стратегію демографічного розвитку України на період до 2040 року, яка була затверджена Кабінетом Міністрів України¹. Зокрема, пріоритетами для забезпечення демографічного розвитку є покращення умов праці, підвищення продуктивності праці, мінімізація відтоку українців за кордон, підтримка внутрішньо переміщених осіб (далі – ВПО) та створення стимулів для повернення мігрантів.

У зв'язку з воєнними діями проти України в державі для окремих категорій осіб встановлено додаткові форми захисту. Результати моніторингу Омбудсмана (далі – моніторинг) засвідчують прогалини в законодавчому врегулюванні та потребу внесення змін до нормативно-правових актів із метою поновлення трудових прав. Наприклад, Законом України «Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України» передбачено надання одноразової грошової допомоги у разі завдання шкоди працівникам об'єктів критичної інфраструктури (далі – ОКІ), державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування. Моніторингом (Іванов, 2025) було виявлено порушення цього права². Причинами є невключення ОКІ до Реєстру об'єктів критичної інфраструктури; невідповідність ОКІ категоріям критичності; невідповідність юридичної адреси ОКІ, зазначеної в Реєстрі, фактичній адресі об'єктів, де сталася надзвичайна подія, тощо.

Важливим позитивним аспектом у поновленні права на працю та соціальний захист

можна навести приклад ухвалення Закону України «Про внесення змін до деяких законів України щодо сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України», яким врегульовано питання сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування (далі – ЄСВ) за осіб, щодо яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та визначено відповідальним за сплату єдиного внеску Пенсійний фонд України³. Моніторингом було встановлено (Іванов, Іванова, 2024), що Законом України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей»⁴ передбачалось проведення нарахування та сплати ЄСВ за цивільних заручників з метою зарахування періоду позбавлення особистої свободи таких осіб до страхового стажу. Водночас у Законі не визначалось, хто є платником єдиного внеску за таких осіб. Тому зазначені особи не отримували державних гарантій, передбачених законодавством. Омбудсманом надавались рекомендації Мінсоцполітики для вжиття заходів задля врегулювання цього питання, внаслідок чого було розроблено відповідний законопроект, який був унесений на розгляд Верховної Ради України і ухвалений 27 лютого 2025 року.

Розглянемо результати моніторингу додержання трудових прав в Україні.

Міграція. До повномасштабного вторгнення в Україну існувала така економічна проблема, як трудова міграція, пов'язана передусім з

¹ Про схвалення Стратегії демографічного розвитку України на період до 2040 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 30.09.2024 № 922-р // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-2024-r> (дата звернення: 11.07.2025).

² Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України : Закон України від 20.03.2023 № 2980-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2980-20> (дата звернення: 11.07.2025).

³ Про внесення змін до деяких законів України щодо сплати єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування за осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України : Закон України від 27.02.2025 № 4280-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4280-20> (дата звернення: 11.07.2025).

⁴ Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей : Закон України від 26.01.2022 № 2010-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2010-20> (дата звернення: 11.07.2025).

можливістю знайти більш високооплачувану роботу за кордоном. Генеральний директор Міжнародної організації з міграції на 112-й сесії Ради цієї організації у грудні 2021 року представив Доповідь про міграцію у світі. У ній зазначається, що у 2020 році Україна посідала друге місце в Європі за кількістю свого населення, яке проживало за кордоном (близько 6 млн осіб), з яких понад 3 млн осіб перебували у російській федерації. У 2021 році на сході України у зв'язку з воєнними діями 3,4 млн осіб потребували гуманітарної допомоги, а 1,4 млн осіб обліковувалися як ВПО. Військова агресія, яка почалася у 2014 році, змусила українців залишити країну, внаслідок чого до 2020 року з України виїхало близько 35 тис. біженців¹.

Після повномасштабного вторгнення Україна зіштовхнулася з новою причиною міграції, пов'язаною з безпековою ситуацією та евакуацією, насамперед жінок і дітей за кордон. Немає достовірних даних щодо внутрішньої та зовнішньої міграції, спричиненої повномасштабним вторгненням збройних сил російської федерації в Україну. Дані Державної прикордонної служби України відображають лише інформацію про громадян, які виїжджали через офіційні пункти пропуску.

Міжнародна організація з міграції наводить дані станом на грудень 2024 року, згідно з якими масштабне і тривале переміщення торкнулося 3,6 млн ВПО, а 6,8 млн осіб виїхали за кордон². Центр економічної стратегії на основі соціологічних досліджень зазначає, що станом на кінець листопада 2024 року за кордоном перебувало 5,2 млн українських біженців: 3,7 млн з них залишили Україну через західні кордони; близько 239 тис. виїхали до країн Європи через територію рф чи білорусі; 1,3 млн українців стали біженцями в росії чи білорусі. Станом на грудень 2024 року дорослі жінки становили 44 % усіх біженців за кордоном, що на 6 % менше, ніж на початку року; частка дорослих чоловіків зросла до 27 %, що на 9 % більше, ніж у січні 2024 року (18 %).

Кількість дітей зменшилася з 32 % до 29 %, головним чином через суттєве скорочення числа хлопчиків віком 0–9 років (з 9 % до 6 %). Найбільшою віковою групою серед біженців залишаються жінки 35–44 років, більшість з яких (54 %) виїхали за кордон разом із дітьми. Близько 4,2 млн українців мають статус тимчасового захисту у країнах ЄС: у Німеччині – 1,2 млн осіб, у Польщі – 988 тис., у Чехії – 385 тис. (Михайлишина та ін., 2025).

Прожитковий мінімум. Згідно з положеннями ст. 2 Закону України «Про прожитковий мінімум» прожитковий мінімум застосовується, зокрема, для загальної оцінки рівня життя в Україні, що є основою для реалізації соціальної політики та розроблення окремих державних соціальних програм; встановлення розмірів мінімальної заробітної плати, допомоги по безробіттю, визначення розмірів соціальної допомоги тощо. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону прожитковий мінімум – це вартісна величина достатнього для забезпечення нормального функціонування організму людини, збереження його здоров'я набору продуктів харчування, а також мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості³.

Міністерство соціальної політики України на своєму сайті повідомляє, що орієнтовний фактичний розмір прожиткового мінімуму у цінах січня 2022 року в розрахунку на місяць на одну особу становив 4 666 грн (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 5 344 грн), для дітей віком до 6 років – 4 264 грн, для дітей віком від 6 до 18 років – 5 309 грн, для працездатних осіб – 4 856 грн (з урахуванням суми обов'язкових платежів – 6 032 грн), для осіб, які втратили працездатність, – 3 962 грн⁴. Наведені розрахунки Мінсоцполітики засвідчують, що проблема встановлення фактичного розміру прожиткового мінімуму існувала ще до повномасштабного вторгнення.

¹ World Migration Report 2022 // International Organization for Migration : офіц. сайт. URL: <https://publications.iom.int/system/files/pdf/WMR-2022.pdf> (дата звернення: 11.07.2025).

² Україна – Оцінка прогресу в пошуку довгострокових рішень щодо внутрішнього переміщення в Україні – Січень 2025 // International Organization for Migration : офіц. сайт. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukraina-ocinka-progresu-v-poshuku-dovgostrokovikh-rishen-schodo-vnutrishnogo-peremischennya> (дата звернення: 11.07.2025).

³ Про прожитковий мінімум : Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966-14> (дата звернення: 11.07.2025).

⁴ Інформація щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму за січень 2022 року // Міністерство соціальної політики, сім'ї та єдності України : офіц. сайт. 18.02.2022. URL: <https://www.msp.gov.ua/press-center/news/informatsiya-shchodo-faktychnoho-rozmiru-prozhytkovoho-minimumu-za-sichen-2022-roku> (дата звернення: 11.04.2025).

Федерація профспілок України, посиляючись на інформацію Мінсоцполітики, наводить фактичний розмір прожиткового мінімуму на одну особу в цінах червня 2024 року. До прожиткового мінімуму для працездатних осіб входить: вартість продуктів харчування – 3 724,75 грн, вартість непродовольчих товарів – 1 196,57 грн, вартість набору послуг (житлово-комунальні послуги – 2 460,85 грн, транспортні послуги – 375,11 грн, побутові послуги – 625,11 грн, послуги зв'язку – 67,75 грн, послуги культури – 179,49 грн). У результаті розмір прожиткового мінімуму становить 7 382,17 грн, а з урахуванням обов'язкових платежів відповідно до чинного законодавства – 9 170,40 грн¹. Досліджуючи ці показники, візьмемо для прикладу транспортні послуги, якими користується майже кожен працівник, у розмірі 375,11 грн. Приміром, у м. Києві одна поїздка у громадському транспорті станом на 2025 рік коштує 8 грн. Якщо врахувати в середньому 24 робочі дні на місяць і припустити, що працівник добиратиметься одним видом транспорту лише на роботу та з роботи (без маршруток чи пересадок), то витрати становитимуть 384 грн.

Згідно зі ст. 7 Закону України «Про Державний бюджет України на 2025 рік» з 1 січня 2025 року прожитковий мінімум на одну особу в розрахунку на місяць становить 2 920 грн, а для основних соціальних і демографічних груп населення: дітей віком до 6 років – 2 563 грн; дітей віком від 6 до 18 років – 3 196 грн; працездатних осіб – 3 028 грн².

Мінімальна заробітна плата. Розмір мінімальної заробітної плати в місячному розмірі з 1 січня 2025 року становить 8 000 грн. Відповідно до ст. 9 Закону України «Про оплату праці» розмір мінімальної заробітної плати «визначається з урахуванням потреб працівників та їх сімей, вартісної величини достатнього для забезпечення нормального функціонування організму працездатної людини, збереження її здоров'я набору продуктів хар-

чування, мінімального набору непродовольчих товарів та мінімального набору послуг, необхідних для задоволення основних соціальних і культурних потреб особистості, а також загального рівня середньої заробітної плати, продуктивності праці та рівня зайнятості»³.

Враховуючи інфляційні процеси в державі, збереження мінімальної заробітної плати на рівні 2024 року не відповідає принципам ст. 48 Конституції України, яка гарантує кожному право на достатній життєвий рівень для себе й сім'ї, що включає належне харчування, одяг та житло⁴. У 2024 році також спостерігалося зростання цін на основні продукти харчування. Збереження у 2025–2027 роках розміру мінімальної заробітної плати на рівні 2024 року не може покрити мінімальних потреб працівників. Такий рівень заробітної плати також не стимулює повернення осіб, які отримали тимчасовий прихисток за кордоном, до України, адже соціальні допомоги, які надають міжнародні партнери нашим громадянам, перевищують розмір мінімальної заробітної плати, запропонований у Бюджетній декларації на 2025–2027 роки.

Наприклад, у Польщі з 1 січня 2025 року мінімальна заробітна плата становитиме 4 666 злотих брутто (тобто заробітна плата без сплати податків та обов'язкових відрахувань: внесків до системи соціального забезпечення – пенсійного фонду, страхування на випадок непрацездатності й хвороби; внеску на медичне страхування; а також податку на прибуток). Заробітна плата нетто становитиме приблизно 3 511 злотих. За курсом Національного банку України (далі – НБУ) на липень 2025 року 1 злотий дорівнював 11,44 грн. Для порівняння: якщо з мінімальної заробітної плати працівника в Україні у розмірі 8 000 грн утримати 23 % (18 % – податок на доходи фізичних осіб, 5 % – військовий збір), то заробітна плата нетто становитиме 6 160 грн.

У Конвенції МОП № 131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються, наголошується, що мінімальна заробітна плата має

¹ Інформація Мінсоцполітики щодо фактичного розміру прожиткового мінімуму // Федерація професійних спілок України : офіц. сайт. 23.07.2025. URL: <https://www.fpsu.org.ua/napryamki-diyalnosti/sotsialnij-zakhist/26459-informatsiia-minsotspolityky-shchodo-faktychnoho-rozmiru-prozhytkovoho-minimumu-2.html> (дата звернення: 11.07.2025).

² Про Державний бюджет України на 2025 рік : Закон України від 19.11.2024 № 4059-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20> (дата звернення: 11.07.2025).

³ Про оплату праці : Закон України від 24.03.1995 № 108/95-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/108/95-вр> (дата звернення: 11.07.2025).

⁴ Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 11.07.2025).

визначатися з урахуванням потреб працівників та їхніх сімей, загального рівня заробітної плати в країні, прожиткового мінімуму, допомоги із соціального забезпечення та порівняльного життєвого рівня інших соціальних груп, а також необхідних умов економічного розвитку, рівня продуктивності праці та підтримання високого рівня зайнятості¹. Директива ЄС 2022/2041 про адекватну мінімальну заробітну плату в Європейському Союзі наголошує на принципах забезпечення такої мінімальної заробітної плати, яка дозволяє задовольняти потреби працівника та його сім'ї і запобігає бідності серед працюючих. У документі пропонується орієнтовний еталон – установлення мінімальної заробітної плати на рівні 50 % середньої валової заробітної плати².

За даними Державної служби статистики України, у I кварталі 2025 року середня заробітна плата по економіці становила 23 460 грн, що дорівнює 124,1 % від показника відповідного періоду попереднього року³.

Заборгованість із виплати заробітної плати. Наявність заборгованості порушує конституційне право громадян на своєчасне отримання винагороди за працю і, як наслідок, позбавляє їх належних соціальних гарантій: оплати лікарняних, страхових виплат у разі нещасного випадку чи професійного захворювання, допомоги з безробіття у разі втрати роботи та в майбутньому – належного пенсійного забезпечення. Однією із причин ситуації є відсутність у бюджетній декларації та державному бюджеті на відповідний рік коштів для погашення боргів державних підприємств за попередні періоди.

За даними Державної служби України з питань праці (далі – Держпраці України), станом на 1 січня 2025 року загальна сума заборгованості становила 3,9 млрд грн у 412 суб'єктів господарювання (без урахування частини тимчасово окупованих територій). Найбільші борги зафіксовано у: Дніпропетровській області – 811,4 млн грн, м. Києві – 541,7 млн грн, Харківській області – 487,3 млн грн, Сумській – 373,3 млн грн, Донецькій – 349,4 млн грн, Львівській – 276,5 млн грн, Івано-Франківській – 219,4 млн грн, Одеській – 164,5 млн грн та Київській – 139,5 млн грн. Борги працівникам 348 економічно активних підприємств станом на 1 січня 2025 року становили 3,1 млрд грн, або 80,7 % від загальної суми, з них: на підприємствах державної форми власності – 2,1 млрд грн (65,8 %); на підприємствах комунальної форми власності – 0,1 млрд грн (3,2 %); на підприємствах інших форм власності – 1,0 млрд грн (31 %). Заборгованість на 23 підприємствах, які перебувають на стадії банкрутства, станом на 1 січня 2025 року становила 0,5 млрд грн, або 12,7 % від загальної суми заборгованості, а на 41 економічно неактивному підприємстві, що призупинили свою виробничо-господарську діяльність, – 0,3 млрд грн, або 6,6 %.

Основними причинами заборгованості на економічно-активних підприємствах є неповні розрахунки між постачальниками та споживачами, відсутність господарської діяльності, арешт рахунків, скорочення обсягів виробництва, зменшення замовлень на товари та послуги, несвоєчасний (неповний) розрахунок замовника за виконані роботи, ведення бойових дій, відсутнє державне замовлення, дебіторська заборгованість, відсутнє державне фінансування, непроведення розрахунків контрагентами, блокування господарської діяльності, відсутність коштів місцевого бюджету, складнощі з реалізацією продукції, банкрутство.

Наявність заборгованості із заробітної плати супроводжується і несплатою роботодавцем ЄСВ за найманих працівників.

Заборгованість зі сплати ЄСВ. Відповідно до ч. 5 ст. 8 Закону України «Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування» загальний розмір (не враховуючи визначені Законом окремі групи платників) встановлюється у розмірі 22 % від бази нарахування ЄСВ (від мінімальної заробітної плати 8 000 грн сума ЄСВ повинна бути не менше 1 760 грн на місяць)⁴.

¹ Конвенція Міжнародної організації праці № 131 про встановлення мінімальної заробітної плати з особливим урахуванням країн, що розвиваються : від 22.06.1970 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/993_149 (дата звернення: 11.07.2025).

² Directive (EU) 2022/2041 of the European Parliament and of the Council of 19 October 2022 On adequate minimum wages in the European Union // EUR-Lex.europa.eu : сайт. URL: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022L2041> (дата звернення: 11.07.2025).

³ Середньомісячна заробітна плата за видами економічної діяльності за період з початку року // Державна служба статистики України : офіц. сайт. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2005/gdn/Zarp_ek_p/Zp_ek_p_u/arh_zpp_u.htm (дата звернення: 11.07.2025).

⁴ Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування :

За даними Державної податкової служби України (далі – ДПС України), станом на 1 січня 2025 року розмір заборгованості зі сплати ЄСВ становив 20,1 млрд грн. Своєчасність і повнота сплати ЄСВ роботодавцем має безпосередній вплив на розмір пенсії майбутніх та нинішніх пенсіонерів, на розмір допомоги по безробіттю.

Незадекларована праця. Незадекларована праця призводить до зменшення соціального захисту громадян, скорочення допомоги з непрацездатності, зниження рівня пенсійного забезпечення або навіть до відмови у призначенні пенсії через відсутність страхового стажу. Серед ризиків неформальної зайнятості – недобросовісна конкуренція між роботодавцями, фінансові загрози для державного бюджету та системи соціального забезпечення. Основними формами незадекларованої праці є: економічна діяльність без державної реєстрації; наймана праця без оформлення трудових відносин; приховування частини відпрацьованого робочого часу та зарплати; заміна трудових відносин іншими формами діяльності (цивільно-правові угоди, створення фізичної особи – підприємця, фіктивна самозайнятість).

Ця проблема є актуальною у всьому світі. Е. Коберн (2024) зазначає, що у США виникла справжня епідемія «крадіжки заробітної плати», яка негативно впливає не лише на дотримання трудових прав, а й на добросовісну конкуренцію. Щоб уникнути юридичної відповідальності та виплати обов'язкової мінімальної зарплати, роботодавці вдаються до субпідряду, франчайзингу та складних ланцюгів постачання, використовуючи при цьому важкі умови праці й уникаючи будь-якої відповідальності.

Рівень незадекларованої праці в Україні залишається високим. Із лютого 2022 року органи державної статистики не проводять обстеження робочої сили, яке було основним джерелом інформації про неформальну зайнятість. За даними Державної служби статистики України¹, станом на грудень 2021 року кількість неформально зайнятого населення

становила 3 018,4 тис. осіб, що дорівнює 19,5 % від загальної кількості зайнятого населення віком 15 років і старше. Найбільше випадків незадекларованої праці зафіксовано в таких галузях: сільське господарство, лісове господарство та рибне господарство – 45,5 %; будівництво – 17,4 %; оптова та роздрібна торгівля, ремонт автотранспорту – 15,5 %; промисловість – 5,8 %; транспорт, складське господарство, поштова та кур'єрська діяльність – 4,3 %; організація харчування – 2,2 %. Серед зайнятих у неформальному секторі економіки² (робота без найму) налічувалося 1 757,4 тис. осіб, у формальному секторі (робота за наймом) – 1 304,2 тис. осіб.

П. ван Ніроп, Л. Шененберг і П. Терзієв (2021), досліджуючи питання протидії незадекларованій праці та трудовій експлуатації працівників – громадян третіх країн, зазначають, що така праця суттєво підвищує ризик експлуатації. Це зумовлено тим, що працівник залишається прихованим від органів влади, а роботодавець може застосовувати до нього погрози. Науковці наголошують, що неформлені трудові відносини призводять до порушення трудових прав, що виявляється в таких формах: низька заробітна плата (часто нижча за мінімальну); відсутність соціального забезпечення; надмірна тривалість робочого часу (нерідко без оплати); відмова в наданні перерв та відпусток; ігнорування норм охорони праці та техніки безпеки, у тому числі відсутність захисного спорядження; неналежні або непридатні житлові умови. Роботодавці вдаються також до створення атмосфери страху та залякування, соціальної ізоляції працівників (особливо в побутовій сфері чи сільському господарстві, обмежуючи будь-яке спілкування із зовнішнім світом і можливість звернутися за допомогою); конфіскації особистих документів для перешкоджання зверненню за захистом чи поверненню додому; контролю над житлом (проживання безпосередньо на

Закон України від 08.07.2010 № 2464-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2464-17> (дата звернення: 11.07.2025).

¹ Неформально зайняте населення за видами економічної діяльності // Державна служба статистики України : офіц. сайт. URL: https://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/rp/eans/eans_u/arch_nzn_ved_u.htm (дата звернення: 11.07.2025).

² Неформальний сектор – це сукупність виробничих одиниць, що займаються виробництвом товарів або послуг з метою отримання доходів без створення юридичної особи чи іншої реєстрації, передбаченої законодавством для такої діяльності.

³ Формальний сектор – це сукупність суб'єктів господарювання, які працюють на умовах офіційної реєстрації, сплачують податки, збори та соціальні внески, зобов'язуються дотримуватися законних вимог при здійсненні господарчої діяльності та звітувати перед державою у встановленому законом порядку.

робочому місці чи в оселі роботодавця, який також визначає доступ до їжі та транспорту).

У 2018 році МОП провела дослідження незадекларованої праці в Україні. У висновках наголошується, що до загальнонаціональних причин цього явища належать: високий рівень незахищеності права власності підприємців, корупція, зловживання владою, недобросовісна конкуренція, ризик рейдерства. Усе це погіршує умови для створення якісних робочих місць у формальному секторі економіки та спонукає роботодавців уникати уваги державних інституцій і можливого незаконного втручання владних структур, приватного рейдерства. Основні причини незадекларованої праці можуть походити від працівників, роботодавців та держави. З боку працівників: правова необізнаність щодо офіційного працевлаштування, намагання збільшити дохід шляхом ухилення від сплати податків і соціальних внесків, вторинна зайнятість, бажання зберегти право на соціальні допомоги та субсидії, труднощі з доступом до формального ринку праці, безробіття, соціальний демпінг. З боку роботодавців: прагнення скоротити витрати на оплату праці та виробництво для отримання неправомірних конкурентних переваг; можливий брак правових знань. З боку держави: недосконалість законодавчої бази (невідповідність норм реаліям ринку праці, суперечливість окремих законів і підзаконних актів, непослідовність у змінах); надмірна бюрократизація процедур адміністрування трудових відносин і звітності; низький рівень соціального захисту, який не стимулює сплату внесків; слабка ефективність контролюючих органів; м'які санкції, що не забезпечують дотримання вимог законодавства¹.

Незадекларована праця може переростати у форми примусової праці, особливо в низькокваліфікованих секторах. У 2024 році МОП опублікувала звіт про наслідки застосування примусової праці у світі, у якому зазначено, що щодня до неї залучаються близько 28 млн людей. Річний прибуток від примусової праці становить 236 млрд дол. США, що фактично є вилученими у працівників коштами.

¹ Проект ЄС-МОП зміцнення адміністрації праці з метою покращення умов праці і подолання незадекларованої праці «Незадекларована праця в Україні: характер, масштаби та шляхи її подолання» // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/wcmsp5/groups/public/@ed_dialogue/@lab_admin/documents/projectdocumentation/wcms_630069.pdf (дата звернення: 11.07.2025).

Обсяг цих незаконних прибутків не лише надзвичайно високий, а й різко зріс протягом останнього десятиліття через збільшення кількості людей, втягнутих у примусову працю, а також через зростання прибутку, отриманого від кожної жертви. Для працівників-мігрантів це означає втрату частини грошових переказів, які вони надсилають своїм сім'ям. Для урядів – це недоотримані податкові надходження через незаконний характер таких доходів і робочих місць, що їх генерують. У ширшому сенсі прибутки від примусової праці стимулюють подальшу експлуатацію, посилюють діяльність злочинних мереж, заохочують корупцію та підривають верховенство права².

І. Марінеску, Ю. Цю та А. Соджорнер (2021) у своєму дослідженні зазначають, що низька заробітна плата зазвичай поєднується з незадовільними умовами праці, тоді як її підвищення зумовлює зменшення поширеності грубих порушень трудових прав.

Невиплата заборгованості по заробітній платі за рішенням суду. Для стягнення нарахованої, але невиплаченої заробітної плати працівники бюджетних установ звертаються до суду та отримують судові рішення для стягнення нарахованих сум, які їм належать. Згідно з ч. 2 ст. 6 Закону України «Про виконавче провадження» рішення про стягнення коштів з державних органів, державного та місцевих бюджетів або бюджетних установ виконуються органами, що здійснюють казначейське обслуговування бюджетних коштів³.

Відповідно до п. 3 розд. II Закону України «Про гарантії держави щодо виконання судових рішень» заборгованість погашається в такій черговості: у першу чергу погашається заборгованість за рішеннями суду щодо пенсійних та соціальних виплат, про стягнення аліментів, відшкодування збитків та шкоди, завданих унаслідок злочину або адміністративного правопорушення, каліцтва або іншого ушкодження здоров'я, а також у зв'язку із

² Profits and poverty: The economics of forced labour // International Labour Organization : офіц. сайт. URL: https://www.ilo.org/sites/default/files/2024-10/Profits%20and%20poverty%20-%20The%20economics%20of%20forced%20labour_WEB_20241017.pdf (дата звернення: 11.07.2025).

³ Про виконавче провадження : Закон України від 02.06.2016 № 1404-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19> (дата звернення: 11.07.2025).

втратаю годувальника; у другу чергу погашається заборгованість за рішеннями суду, пов'язаними із трудовими правовідносинами; у третю чергу погашається заборгованість за всіма іншими рішеннями суду¹.

Відповідний механізм виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або бюджетних установ, прийнятих судами, а також іншими державними органами (посадовими особами), які відповідно до закону мають право приймати такі рішення, закріплений у Порядку виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників, затвердженому Кабінетом Міністрів України, п. 3 якого визначено, що органами казначейства виконуються рішення про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників².

Бюджетні асигнування на погашення заборгованості визначаються законом про Державний бюджет України на відповідний рік. У Державному бюджеті України на 2024 рік³ та Державному бюджеті України на 2025 рік⁴ за бюджетною програмою КПКВ 3504040 «Заходи щодо виконання рішень суду, що гарантовані державою» передбачено 100 млн грн. Станом на 1 листопада 2024 року за інформацією Державної казначейської служби України за КПКВК 3504040 «Заходи щодо виконання рішень суду, що гарантовані державою» обліковується 233 079 судових рішень на загальну суму 7,2 млрд грн.

Таким чином, питання збільшення бюджетних призначень Державній казначейській службі України для відшкодування шкоди

і виконання судових рішень може бути розглянуто в разі внесення змін до закону про Державний бюджет України на відповідний рік.

Безробіття. Європейська Бізнес Асоціація, провівши дослідження ринку праці України, робить висновки, що три чверті роботодавців відчувають дефіцит кадрів⁵. Національний банк України у 2025 році підтверджує тезу, що дефіцит робочої сили залишається основною проблемою бізнесу. За даними НБУ, одним із ключових ризиків для інфляційної динаміки та економічного розвитку в умовах повномасштабної війни у 2025 році залишається поглиблення негативних міграційних тенденцій та подальше розширення дефіциту робочої сили на внутрішньому ринку праці, що дедалі сильніше обмежуватиме довгостроковий потенціал економіки⁶.

Війна в Україні негативно позначилася на рівні зайнятості, особливо серед ВПО та мешканців найбільш постраждалих областей. Серед ВПО працездатного віку рівень зайнятості суттєво знизився: лише 45 % повідомили, що працюють за наймом, а ще 7 % – як самозайняті особи, що є різким падінням порівняно з 74 % до початку повномасштабного вторгнення. Як наслідок, 16 % респондентів працездатного віку з-поміж ВПО зазначили, що вони безробітні й активно шукають роботу⁷.

М. Піккіо та М. Убальді (2022), досліджуючи питання безробіття та його впливу на здоров'я, констатують, що відсутність роботи позбавляє шукачів фінансових можливостей для задоволення базових харчових потреб і мінімальних життєвих витрат. П. Сондерс (2002) наголошує, що високий і стійкий рівень безробіття є серйозною перешкодою для добробуту держав у двох аспектах: по-перше, безробіття

¹ Про гарантії держави щодо виконання судових рішень : Закон України від 05.06.2012 № 4901-VI // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4901-17> (дата звернення: 11.07.2025).

² Про затвердження Порядку виконання рішень про стягнення коштів державного та місцевих бюджетів або боржників : постанова Кабінету Міністрів України від 03.08.2011 № 845 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/845-2011-п> (дата звернення: 11.07.2025).

³ Про Державний бюджет України на 2024 рік : Закон України від 09.11.2023 № 3460-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3460-20> (дата звернення: 11.07.2025).

⁴ Про Державний бюджет України на 2025 рік : Закон України від 19.11.2024 № 4059-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4059-20> (дата звернення: 11.07.2025).

⁵ Три чверті роботодавців відчувають дефіцит кадрів в Україні // European Business Association : сайт 24.04.2024. URL: <https://eba.com.ua/try-chverti-robotodavtsiv-vidchuvayut-defitsyt-kadriv-v-ukrayini/> (дата звернення: 11.07.2025).

⁶ Інфляційний звіт. Квітень 2025 // Національний банк України : офіц. сайт. URL: https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/IR_2025-Q2.pdf (дата звернення: 11.07.2025).

⁷ Україна – Тематичний бриф: Економічна стійкість під час війни. Доходи, зайнятість та соціальна допомога в Україні (квітень 2024) // International Organization for Migration : офіц. сайт. URL: <https://dtm.iom.int/reports/ukrainatematichniy-brif-ekonomichna-stiykist-pid-chas-viyni-dokhodi-zaynyatist-ta-socialna> (дата звернення: 11.07.2025).

підриває фінансову базу, по-друге, збільшує навантаження на програми соціального забезпечення через наслідки для бідності та нерівності.

У таблиці 1 подано дані щодо кількості осіб, зареєстрованих у центрах зайнятості, за даними Державного центру зайнятості¹, починаючи з 2020 року. Спостерігається, що у 2021 році кількість осіб зі статусом безробітного становила 540 903, а темп приросту порівняно з 2020 роком склав 130 %. Водночас із початку повномасштабного вторгнення загальна кількість безробітних зменшується. Суттєво змінився і якісний склад безробітних. До повномасштабного вторгнення жінки становили приблизно половину від загальної кількості безробітних: у 2020 році – 51,9 %, у 2021 –

55,6 %, у 2022 – 56,2 %. Починаючи з 2023 року питома вага безробітних жінок зростає і у 2025 році досягла 80,3 %. Така ситуація зумовлена мобілізаційними заходами та обов'язковістю пред'явлення військово-облікових документів. Згідно з п. 18 Порядку реєстрації, перереєстрації зареєстрованих безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу², для надання статусу зареєстрованого безробітного особа, яка шукає роботу під час воєнного стану та проведення мобілізації, повинна пред'явити зокрема військово-обліковий документ (військовий квиток, тимчасове посвідчення військово-визначеного, посвідчення про приписку до призовної дільниці з відміткою про взяття на військовий облік або з відміткою про виключення з нього).

Таблиця 1

Кількість осіб, зареєстрованих у Державному центрі зайнятості, станом на 1 січня 2021–2025 рр.

Рік	Кількість вакансій	Отримували послуги, осіб		Мали статус безробітного, осіб			Працевлаштовані особи
		всього	з них жінки	всього	з них жінок	відсоток жінок	
2025	46 721	155 831	119 526	121 288	97 473	80,3	15 888
2024	70 239	152 936	110 470	120 685	91 261	75,6	15 009
2023	42 793	251 979	167 736	214 093	147 913	69,1	13 269
2022	79 731	39 075	–	358 691	201 422	56,2	21 649
2021	92 917	1 279 943	–	540 903	300 644	55,6	25 208
2020	145 532	1 136 617	568,8 тис.	415 615	215,5 тис.	51,9	46 175

У Стратегії демографічного розвитку України однією з основних причин демографічної кризи визначено збройну агресію, що негативно позначилася на ринку праці. Серед ключових чинників виокремлюють: масштабну еміграцію кваліфікованих кадрів; мобілізацію працівників; невідповідність навичок і кваліфікації кандидатів на вакантні посади

вимогам роботодавців; регіональну диспропорцію у розподілі економічно активного населення; низький рівень працевлаштування осіб з інвалідністю та ВПО; вилучення з ринку праці жінок, які доглядають за малолітніми дітьми, а також працівників віком від 50–55 років і старших; втрату працездатності різного ступеня значною кількістю громадян, особливо військовослужбовців.

Заходи контролю за додержанням законодавства про працю. Центральним органом виконавчої влади, який реалізує державну політику, зокрема з питань нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю, є Держпраці України³.

¹ Надання послуг Державною службою зайнятості // Державний центр зайнятості : офіц. сайт. URL: <https://old.dcz.gov.ua/analitics/68> (дата звернення: 11.07.2025).

² Про затвердження Порядку реєстрації, перереєстрації зареєстрованих безробітних та ведення обліку осіб, які шукають роботу : постанова Кабінету Міністрів України від 30.03.2023 № 446 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/446-2023-p> (дата звернення: 11.07.2025).

³ Про затвердження Положення про Державну службу України з питань праці : постанова Кабінету Міністрів України від 11.02.2015 № 96 //

Відповідно до ч. 6 ст. 2 Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності»¹ заходи контролю здійснюються органами державного нагляду та контролю за додержанням законодавства про працю та зайнятість населення у встановленому цим Законом порядку з урахуванням особливостей, визначених законами у відповідних сферах та міжнародними договорами. Сьогодні такі особливості визначені ст. 16 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»². Відповідно до ч. 1 цієї статті у період дії воєнного стану Держпраці України може здійснювати за заявою працівника або профспілки позапланові заходи державного нагляду (контролю) за додержанням законодавства про працю в частині додержання вимог цього Закону, а також з питань виявлення неоформлених трудових відносин та законності припинення трудових договорів. Законом України «Про внесення зміни до частини першої статті 16 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» щодо проведення перевірок з питань вчинення мобінгу (цькування)»³ додатково передбачено проведення позапланових заходів державного нагляду (контролю) з питань вчинення мобінгу (цькування) з 1 жовтня 2025 року.

Щодо інших питань, то відповідно до підпунктів 43 та 46 п. 4 Положення про Державну службу України Держпраці України проводить інформаційно-роз'яснювальну роботу з пи-

тань, що належать до її компетенції, та забезпечує роботодавців і працівників інформацією і роз'ясненнями щодо ефективних засобів дотримання законодавства та запобігання можливим його порушенням⁴.

До Омбудсмана звертались громадяни з питання непроведення заходів державного нагляду (контролю). Причиною такої неможливості було те, що роботодавець не здійснював свою господарську діяльність за вказаним в Єдиному державному реєстрі юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань (далі – ЄДР) місцем знаходження.

Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань – це єдина державна інформаційна система, що забезпечує збирання, накопичення, обробку, захист, облік та надання інформацію про юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадські формування, що не мають статусу юридичної особи. Відповідно до вимог Закону України «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань» інформація щодо місцезнаходження, керівника і телефону юридичної особи вноситься до ЄДР на підставі відомостей, наданих державному реєстратору⁵.

У свою чергу ДПС України здійснює облік платників податків і зборів, а також уносить зміни до їхніх облікових даних у порядку інформаційної взаємодії між ЄДР та інформаційними системами контролюючих органів. На органи ДПС України не покладено повноважень щодо встановлення місця знаходження платників податків. Ефективного механізму визначення фактичної адреси платника податків наразі не існує. Чинне законодавство також не передбачає відповідальності юридичних осіб за неповідомлення про місце фактичного провадження діяльності. Це питання може бути вирішене лише шляхом унесення змін до законодавства, якими слід передбачити

БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-p> (дата звернення: 11.07.2025).

¹ Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності : Закон України від 05.04.2007 № 877-V // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/877-16> (дата звернення: 11.07.2025).

² Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану : Закон України від 15.03.2022 № 2136-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-20> (дата звернення: 11.07.2025).

³ Про внесення зміни до частини першої статті 16 Закону України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану» щодо проведення перевірок з питань вчинення мобінгу (цькування) : Закон України від 15.04.2025 № 4352-IX // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4352-IX> (дата звернення: 11.07.2025).

⁴ Положення про Державну службу України з питань праці : затв. постановою Кабінету Міністрів України від 11.02.2016 № 96 // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/96-2015-p#n9> (дата звернення: 11.07.2025).

⁵ Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб – підприємців та громадських формувань : Закон України від 15.05.2003 № 755-IV // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/755-15> (дата звернення: 11.07.2025).

обов'язкове внесення фактичної адреси до ЄДР та встановлення відповідальності за її ненадання.

ВИСНОВКИ. Питання порушення трудових прав є актуальним для всіх держав. До основних порушень належать низький рівень заробітної плати, неоплачений робочий час, ненадання оплачуваної відпустки, незадекларована праця та дискримінація на робочому місці.

У щорічних доповідях Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан дотримання та захисту прав і свобод людини і громадянина окремий підрозділ присвячено праву на працю, де висвітлюються порушення, з якими стикаються громадяни під час його реалізації. Повномасштабне вторгнення створило надзвичайні виклики для ринку праці: втрату кадрів унаслідок міграції та мобілізації, а також суттєві зміни у структурі зайнятості. В умовах правового режиму воєнного стану дотримання трудових прав, особливо щодо вразливих груп населення, набуває неабиякої актуальності. Особи, які постраждали від воєнних дій, потребують підвищеного рівня соціального захисту. Крім того, повномасштабне вторгнення призвело до збільшення зовнішньої міграції, пов'язаної з безпечною ситуацією.

Встановлений законом рівень прожиткового мінімуму не відповідає вимогам забезпечення нормального функціонування організму людини та збереженню його здоров'я. Враховуючи інфляційні процеси в державі, залишення мінімальної зарплати на рівні 2024 року не відповідає принципам ст. 48 Конституції України, якою гарантується кожному право на достатній життєвий рівень для себе і сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло. Встановлення мінімальної зарплати на рівні 8 000 грн не відповідає вимогам Директиви ЄС 2022/2041 про адекватну мінімальну заробітну плату.

Роками залишається невирішеним питання заборгованості із заробітної плати. Така заборгованість порушує конституційне право громадян на своєчасне отримання винагороди за працю і, відповідно, на соціальні гарантії: оплату лікарняних, страхові виплати у разі нещасного випадку на виробництві чи професійного захворювання, допомогу по безробіттю в разі втрати роботи, а також належне пенсійне забезпечення в майбутньому. Проблема невиплати заробітної плати тісно пов'язана з

несплатою роботодавцями ЄСВ за найманих працівників. Своєчасність і повнота його сплати безпосередньо впливають на розмір пенсій нинішніх і майбутніх пенсіонерів, а також на розмір допомоги по безробіттю тощо.

Невирішеною проблемою залишається незадекларована праця, яка зменшує рівень соціального захисту населення: допомогу по тимчасовій непрацездатності, пенсійне забезпечення або навіть призначення пенсії у зв'язку з відсутністю страхового стажу. До ризиків незадекларованої праці належать недобросовісна конкуренція серед роботодавців, створення фінансових загроз для державного бюджету та системи соціального забезпечення.

До порушень трудових прав також належить невиплата заборгованості із заробітної плати за рішенням суду працівникам бюджетних установ. Основною причиною невиконання таких рішень є відсутність у державному бюджеті достатніх коштів, передбачених на відповідний рік за бюджетною програмою «Заходи щодо виконання рішень суду, гарантованих державою».

Рівень безробіття в Україні залишається високим і характеризується зростанням латентності та змінами у його гендерній структурі. Відсутність роботи позбавляє шукачів можливостей для забезпечення повноцінного харчування та задоволення базових потреб. Високий і стійкий рівень безробіття становить серйозну загрозу для добробуту держави: з одного боку, він підриває фінансову базу, а з іншого – збільшує навантаження на програми соціального забезпечення.

Дослідження засвідчують, що дефіцит робочої сили залишається однією з основних проблем для бізнесу. Серед ключових чинників виокремлюють: масштабну еміграцію кваліфікованих кадрів; мобілізацію працівників; невідповідність навичок і кваліфікації кандидатів на вакантні посади вимогам роботодавців; регіональні диспропорції у розподілі економічно активного населення; виїзд за кордон людей працездатного віку; низький рівень працевлаштування осіб з інвалідністю та ВПО; вибування з ринку праці жінок, які доглядають за дітьми молодшого віку, а також працівників віком від 50–55 років і старших; втрату працездатності різного ступеня у значної кількості громадян.

Дотримання права на працю є запорукою економічного відновлення України та повернення наших громадян з-за кордону.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Іванов Ю. Ф. Моніторинг отримання грошової допомоги постраждалими внаслідок військової агресії працівниками об'єктів критичної інфраструктури. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2025. Вип. 1 (108), ч. 1. С. 146–161. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.12>.

2. Іванов Ю. Ф., Іванова М. В. Додержання трудових прав осіб, щодо яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2024. Вип. 3 (106). С. 65–79. DOI: <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.06>.
3. Іванов Ю. Ф., Іванова М. В. Національні та альтернативні доповіді щодо виконання Європейської соціальної хартії (переглянутої) як принцип додержання прав людини. *Право і безпека*. 2025. № 2 (97). С. 108–123. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.09>.
4. Українські біженці після трьох років за кордоном: скільки їх та хто повернеться? Четверта хвиля дослідження. 20 лютого 2025 : аналіт. записка / Д. Михайлишина, М. Самойлюк, М. Томіліна та ін. ; кер. проєкту Г. Вишлінський. Київ, 2025. 102 с. URL: https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/ (дата звернення: 11.07.2025).
5. Andrias K. The New Labor Law. *The Yale Law Journal*. 2016. Vol. 126, No. 1. URL: https://www.yalelawjournal.org/pdf/a.2.Andrias.100_sa4cc96k.pdf (дата звернення: 11.07.2025).
6. Brione P., Pyper D. Key Employment Rights. 24 May 2024 // House of Commons Library : сайт. URL: <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7245/CBP-7245.pdf> (дата звернення: 11.07.2025).
7. Carby-Hall J. Workers' rights under a British Labour government. *English Electronic Edition*. 2024. No. 4. Pp. 354–359. DOI: <https://doi.org/10.4000/12z7k>.
8. Coburn E. Supply-Chain Wage Theft as Unfair Method of Competition. *The Yale Law Journal*. 2024. Vol. 134, No. 2. Pp. 329–695.
9. Kuligowski K. Employee Rights You're Violating Right Now // *business.com* : сайт. 01.11.2024. URL: <https://www.business.com/articles/employee-rights-violating/> (дата звернення: 11.07.2025).
10. Le S. What Is Considered a Labor Violation in the Workplace? // Le & Tran : сайт. 02.04.2025. URL: <https://letranlaw.com/insights/what-is-considered-a-labor-violation-in-the-workplace/> (дата звернення: 11.07.2025).
11. Marinescu I., Qiu Y., Sojourner A. Wage Inequality and Labor Rights. *IZA – Institute of Labor Economics: Discussion Paper Series*. 2021. No. 14112. URL: <https://docs.iza.org/dp14112.pdf> (дата звернення: 11.07.2025).
12. Meixell B., Eisenbrey R. An Epidemic of Wage Theft is Costing Workers Hundreds of Millions of Dollars a Year. *Economic Policy Institute*. 2014. Iss. 385. URL: <https://files.epi.org/2014/wage-theft.pdf> (дата звернення: 11.07.2025).
13. Picchio M., Ubaldi M. Unemployment and Health: A Meta-Analysis. *Discussion Paper Series*. 2022. No. 15433. DOI: <https://docs.iza.org/dp15433.pdf>.
14. Saunders P. The Direct and Indirect Effects of Unemployment on Poverty and Inequality. *SPRC Discussion Paper*. 2002. No. 118. URL: <https://www.arts.unsw.edu.au/sites/default/files/documents/DP118.pdf> (дата звернення: 11.07.2025).
15. Van Nierop P., Schönenberg L., Terziew P. Counteracting undeclared work and labour exploitation of third-country national workers. January 2021 // European Labour Authority : сайт. URL: <https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2023-12/counteracting-undeclared-work-labour-exploitation-third-country-national-workers.pdf> (дата звернення: 11.07.2025).

Надійшла до редакції: 22.07.2025

Прийнята до опублікування: 14.09.2025

REFERENCES

1. Andrias, K. (2016). The New Labor Law. *The Yale Law Journal*, 126(1). https://www.yalelawjournal.org/pdf/a.2.Andrias.100_sa4cc96k.pdf.
2. Brione, P., & Pyper, D. (2024, May 24). *Key Employment Rights*. House of Commons Library. <https://researchbriefings.files.parliament.uk/documents/CBP-7245/CBP-7245.pdf>.
3. Carby-Hall, J. (2024). Workers' rights under a British Labour government. *English Electronic Edition*, 4, 354–359. <https://doi.org/10.4000/12z7k>.
4. Coburn, E. (2024). Supply-Chain Wage Theft as Unfair Method of Competition. *The Yale Law Journal*, 134(2), 329–695.
5. Ivanov, Yu. F. (2025). Monitoring the financial assistance received by the critical infrastructure employees affected by the military aggression. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 1(108), 146–161. <https://doi.org/10.32631/v.2025.1.12>.
6. Ivanov, Yu. F., & Ivanova, M. V. (2024). Observance of the labour rights of persons who have been deprived of their personal liberty as a result of armed aggression. *Bulletin of Kharkiv National University of Internal Affairs*, 3(106), 65–79. <https://doi.org/10.32631/v.2024.3.06>.
7. Ivanov, Yu. F., & Ivanova, M. V. (2025). National and Alternative Reports on the Implementation of the European Social Charter (Revised) as a Principle of Human Rights Compliance. *Law and Safety*, 2(97), 108–123. <https://doi.org/10.32631/pb.2025.2.09>.

8. Kuligowski, K. (2024, November 1). *Employee Rights You're Violating Right Now*. business.com. <https://www.business.com/articles/employee-rights-violating/>.
9. Le, S. (2025, April 2). *What Is Considered a Labor Violation in the Workplace?* Le & Tran. <https://letranlaw.com/insights/what-is-considered-a-labor-violation-in-the-workplace/>.
10. Marinescu, I., Qiu, Y., & Sojourner, A. (2021). Wage Inequality and Labor Rights. *IZA – Institute of Labor Economics: Discussion Paper Series*, 14112. <https://docs.iza.org/dp14112.pdf>.
11. Meixell, B., & Eisenbrey, R. (2014). An Epidemic of Wage Theft is Costing Workers Hundreds of Millions of Dollars a Year. *Economic Policy Institute*, 385. <https://files.epi.org/2014/wage-theft.pdf>.
12. Mykhailyshyna, D., Samoiluk, M., Tomilina, M. et al. (2025). *Ukrainian refugees after three years abroad: how many are there and who will return? Fourth wave of the study. February 20, 2025*. Kyiv. https://ces.org.ua/refugees_fourth_wave/.
13. Picchio, M., & Ubaldi, M. (2022, July). Unemployment and Health: A Meta-Analysis. *Discussion Paper Series*, 15433. <https://docs.iza.org/dp15433.pdf>.
14. Saunders, P. (2002). The Direct and Indirect Effects of Unemployment on Poverty and Inequality. *SPRC Discussion Paper*, 118. <https://www.arts.unsw.edu.au/sites/default/files/documents/DP118.pdf>.
15. Van Nierop, P., Schöenberg, L., & Terziev, P. (2021, January). *Counteracting undeclared work and labour exploitation of thirdcountry national workers*. European Labour Authority. <https://www.ela.europa.eu/sites/default/files/2023-12/counteracting-undeclared-work-labour-exploitation-third-country-national-workers.pdf>.

Received the editorial office: 22 July 2025

Accepted for publication: 14 September 2025

YURII FEODOSIOVYCH IVANOV,

*Candidate of Law, Associate Professor,
Secretariat of the Ukrainians Parliament
Commissioner for Human Rights (Kyiv);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6947-7873>,
e-mail: drivanov@ukr.net;*

MAIA VIKTORIVNA IVANOVA,

*V. I. Vernadskyi National Library of Ukraine (Kyiv);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0243-3478>,
e-mail: ivanova@nbuv.gov.ua*

MONITORING OF LABOUR RIGHTS COMPLIANCE UNDER MARTIAL LAW BY THE UKRAINIAN OMBUDSMAN

There has been a global increase in labour rights violations. The main reasons for this include low wages, the replacement of employment contracts with subcontracts, the spread of informal employment, and the establishment of a minimum subsistence level that does not provide a decent standard of living for workers and their families.

Europe has also seen the worst labour rights compliance records in the last decade. In Europe, the last decade has also seen the worst indicators of compliance with workers' rights.

It is emphasised that Ukraine's integration into the European legal space requires respect for human and civil rights, in particular the right to work. It is stressed that most labour rights violations remain traditional, as the state has long paid insufficient attention to them. Such violations include wage arrears, informal employment, etc. It is also noted that the minimum subsistence level does not meet the standards for ensuring the normal functioning of the body and maintaining human health. It is pointed out that the minimum wage does not cover the basic needs of workers and contradicts the requirements of International Labour Organisation Convention No. 131 and EU Directive 2022/2041.

The report outlines the specific features of violations of the right to work caused by the full-scale invasion. It analyses the differences in migration processes before and after the start of the war and identifies the threats to Ukraine's economy associated with migration. Changes in the qualitative composition of the unemployed have been identified. Particular attention is paid to workers for whom additional social guarantees have been introduced in recent years (in particular, workers at critical infrastructure facilities and persons deprived of their personal freedom as a result of armed aggression against Ukraine).

The role of the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights in monitoring compliance with the right to work is revealed. It is emphasised that the results of such monitoring are regularly reflected in annual reports on the state of observance and protection of human and

civil rights and freedoms in Ukraine. The focus is on priorities for the economy in observing the labour rights of workers.

Keywords: *labour rights, social rights, Ombudsman of Ukraine, right to work, parliamentary control, constitutional guarantees.*

Цитування (ДСТУ 8302:2015): Іванов Ю. Ф., Іванова М. В. Моніторинг Омбудсмана України за дотриманням трудових прав працівників в умовах воєнного стану. *Право і безпека*. 2025. № 3 (98). С. 50–66. DOI: <https://doi.org/10.32631/pb.2025.3.05>.

Citation (APA): Ivanov, Yu. F., & Ivanova, M. V. (2025). Monitoring of Labour Rights Compliance under Martial Law by the Ukrainian Ombudsman. *Law and Safety*, 3(98), 50–66. <https://doi.org/10.32631/pb.2025.3.05>.